

Kopecký, Milan

Komenského umění parafráze

In: Kopecký, Milan. *Komenský jako umělec slova*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, c1992, pp. 63-74

ISBN 8021003790

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122512>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KOMENSKÉHO UMĚNÍ PARAFRÁZE

I když termín „parafráze“ patří na první pohled k termínům v literární vědě neproblematickým, neboť se z jedné příručky do druhé přenáší jeho vymezení jako „opis“, přece se místy vyskytné rozpor v tom, že někteří pokládají parafrázi za literární žánr, jiní za zvláštnost uměleckého stylu. Není vymezen vztah parafráze k adaptaci a někdy se i významově odstiňuje parafráze od perifráze; většina německých teorií literatury klade mezi oba pojmy rovnítko, vysvětlujíc je slovem „die Umschreibung“. Nejblíže se k objasnění tohoto termínu dostala strukturální literární komparatistika při řešení otázky, jaké jsou základní typy literárních vztahů a souvislostí. Rozdělíme-li tyto základní typy na genetické meziliterární vztahy a na typologické souvislosti, patří parafráze nepochybně do první skupiny: jde o vliv jednoho díla na druhé a forma tohoto vlivu je integrační — jejím charakteristickým rysem je obsahová shoda s motivickou variabilitou. Je zde ovšem možná i diferenciační forma vlivu, která by však nevedla k parafrázi, nýbrž k parodii či travestii.¹

Zápornou stránkou tohoto pojetí je jeho nehistoričnost. Obsah termínu „parafráze“ je třeba objasnit vždy se zřetelem k době vzniku konkrétní parafráze. V kapitole o Komenského parafrázi žalmů půjde tedy především o 17. století, bude však předtím třeba zamyslet se krátce nad termínem „parafráze“ v antické literatuře, kterou Komenský na svou dobu poměrně dobře znal. Je překvapující, že řecké termíny „paraphrasis“ a „periphrasis“ nejsou přímo dochovány v antické řecké literatuře, ale vyskytují se až v dílech římských autorů, především u toho, který ovlivňoval řečnickou teorii humanistickou a barokní, u Marca Fabia Quintiliana, a to v obšírném spise *Institutio oratoria* 1, 9, 2 a tamtéž 10, 5, 5; zde je v obou případech psáno „paraphrasis“. Termín „periphrasis“ se vyskytuje v témže Quintilianově díle na těchto místech: 8, 3, 53; 8, 6, 59; 8, 6, 61; 9, 3, 98. Dále nacházíme termín „periphrasis“ u Suetonia, *De grammaticis* 4, přičemž některé rukopisy mají na tomto místě „paraphrasis“, a u Gellia, *Noctes Atticae* 3, 1, 6, i jinde.

¹ Srov. Dionýz Ďurišín, *Problémy literární komparatistiky*, Bratislava 1967, s. 83 a j. — Z nové literatury o parafrázi, která je zaměřena převážně lingvisticky, uvádím aspoň: Gerold Ungeheuer, *Paraphrase und syntaktische Tiefenstruktur*, *Folia linguistica* III, 1969, s. 178n.

Význam termínu „paraphrasis“ lze nejlépe pochopit z Quint. 1, 9, 2: Igitur Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succedunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum extollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condiscant: versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari, tum paraphrasi audacius vertere, qua et breviare quaedam et exornare salvo modo poetae sensu permittitur. — Význam termínu „periphrasis“ vysvětluje dobře z Quint. 8, 6, 59—61: Pluribus autem verbis cum id, quod uno aut paucioribus certe dici potest, explicatur, „periphrasim“ vocant, circumitum quendam eloquendi, qui nonnumquam necessitatem habet, quotiens dictu deformia operit, ut Sallustius „ad requisita naturae“, interim ornatum petit solum, qui est apud poetas frequentissimus:

tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris

incipit et dono divum gratissima serpit

et apud oratores non rarus, semper tamen adstrictior. Quidquid enim significari brevius potest et cum ornatu latius ostenditur, „periphrasis“ est, cui nomen Latine datum est non sane aptum orationis virtuti circumlocutio.²

V dalším vývoji literatury se termínů „parafráze“ a „perifráze“ používá nezdědka bez významového rozdílu, ale častější je termín první. Někdy se přiznává shodná podstata obou termínů, ale určitý rozdíl se vidí v kvantitě: parafráze je opis (zpravidla umělecký), obměna určitého tématu na širší rozloze, kdežto perifráze je opis několika slov za jedno slovo, kterého spisovatel z nějakého důvodu nechce použít — perifráze se tu někdy blíží eufemismu. Komenský se setkával ponejvíce s termínem „parafráze“, znal jej jistě z mnohých literárních děl nebo aspoň z jejich titulů. Zůstaneme-li v oblasti žalmových parafrází, je třeba uvést především knihu Psalmsorum Davidis paraphrasis poetica od Georga Buchanana z r. 1566 i z let pozdějších. Této knihy jako předlohy používali předchůdci Komenského v oboru žalmových parafrází Vavřinec Benedikt Nudožerský a Jan Campanus, první jako autor spisu Žalmy někteří v písni české na způsob veršů latinských vnově uvedení a vydání (1606), druhý jako básník porůznu vycházejících žalmových parafrází zařazených později do prvního svazku knihy Odae sacrae, vytištěného roku 1611 s názvem M. Iohannis Campani Vodniani Odarum sacrarum liber prior psalmos Davidicos continens. Buchananovu sbírku parafrází znal Komenský určitě proto, že sloužila v jeho době jako učebnice latiny. Ostatně spis byl vydáván i v Herbornu, kde Komenský studoval, a proto se nelze divit jeho vlivu na žalmy Komenského, přestože nebyl pro něho přímou předlohou ani inspirací. Avšak Komenský musil mít povědomí také o spise Libri psalmsorum paraphrasis latina (1581), jejímž autorem byl rektor bratrské školy v Ivančicích v letech 1575 až 1580 Esrom Rüdinger. I když zde nejde o výčet starších žalmových parafrází, přece uvedu ještě aspoň dva tituly obsahující termín „paraphrasis“: Marcus Antonius Flaminius, Paraphrasis in triginta psalmos (1542) a Tomáš Mitis z Limuz, In Psalterium Davidis Georgi Buchanani paraphrasis poetica... (1573).

Nyní se vncuje otázka, zda se s termínem parafráze setkáváme v dílech Komenského. Setkáváme, a to nejčastěji v podobě periphrasis, perifrasis, perifrází, někdy místo -e- užívá -a-, např. ve slově paraphrastice. Ve Zprávě a naučení o kazatelství najdeme dokonce tuto Komenského-

² Před Quintilianem najdeme místo termínu „periphrasis“ termín „circutio“ v díle mylně přepisovaném Ciceronovi *Rhetorica ad Herennium* IV, 43.

ho charakteristiku: „Periphrasis jest, když se místo jednoho slova celá věc klade, totiž vypsání té věci jinými slovy, jako kdybych, člověka jmenuvati maje, řekl: Nejušlechtlejší ze všech tvorů, ten k nesmrtednosti stvořený a rozumem obdařený tvor atd. Perifrázis lecjaks udělati se může, jen aby se rozumělo, co se míní.“³

Tato definice je začleněna na začátek výkladů Komenského o kazatelském umění, a to do dílu prvního pojednávajícího O hojnosti věcí a řeči (neboť podle Komenského čtyřmi základními předpoklady a požadavky kazatelského umění je hojnost, světlost, líbeznost a mocnost věcí a řeči). K hojnosti patří důkladná znalost jazyka, znalost způsobu vykládání slov a znalost způsobu rozšiřování slov. To se děje skrze synonyma, epiteta a perifráze, což Komenský ukazuje — po definicích těchto tří uměleckých prostředků — na biblickém citátu z evangelia Janova 3, 16: „Tak Bůh miloval svět, že Syna svého jednorozeného dal, aby každý, kdož věří v něho, nezahynul, ale měl život věčný.“ Tento citát interpretuje Komenský „skrze periphrasim“ takto: „Divná věc a užasnutí hodná, že nejdůstojnější ten Pán, před ním se nebesa i země třesou a kterýž maje nevymluvného utěšení a slávy sám sobě v sobě dosti, od věků na věky žádného nepotřeboval a nepotřebuje: Ten, řku, láskou zahořel k zpronevěřilým, ošklivým svým odpadlcům tak hrubě, že to, což nejmilejšího měl pod svým srdcem, což pěstoval v lůně svém, jim za vlastní odevzdal, a to k tomu cíli, aby jejich byl spomocníkem, kteří by koli k němu se obrátili sobě oblíbili, hříchy své jemu s pokorou vyznali, za odpuštění a shlazení jich žádali a jemu se s tělem i s duší oddali: takové všechny aby on svorně v svou ochranu a péči vzal, jim zmařenu býti nedopustil, alebrž sebou až nad nebesa vyzdvihna, věčného spolu s sebou blahoslavenství účastných učinil atd.“⁴

Komenského Zpráva a naučení o kazatelství vznikla pravděpodobně v letech 1620—1621, tj. téměř současně s literárněteoretickou rozpravou O poezi české nebo krátce po ní (ta byla napsána před rokem 1620), v níž Komenský také připomíná parafrázi, a to ve výčtu řečnických ozdob: „Znáti však, že k metrum mnohem více než k rytzum umění přináleží. Nebo nejen musejí všechny sylaby slov (což samo dosti práce dá) tak rozměřené, jakž býti má, státi: ale musí také mimo to zvláštní věcí jádrnost býti, item retoriccké ozdoby, tropí, epitheta, paraphrases, figurae etc., aby libé všecko a zvláštní bylo.“⁵

³ Rukopis Státní vědecké knihovny v Brně, sign. RKP 61, s. 16. — Kromě tohoto rukopisu je *Zpráva* zapsaná ještě v rukopise knihovny Komenského evangelické bohoslovecké fakulty v Praze, sign. 2 P 531. — *Zprávu* vydal Josef Liboslav Ziegler, *Jana Amosa Komenského Umění kazatelské*, Praha 1823, nově vyšla v DJAK 4, Praha 1983, s. 9—120. Největší pozornost zatím *Zprávě* věnoval Stanislav Souček v knize *Komenský jako teoretik kazatelského umění*, Praha 1938.

⁴ Brněnský rukopis *Zprávy*, s. 17—18.

⁵ Tzv. leningradský sborník rukopisných prací Komenského (Státní veřejná knihovna M. J. Saitykova-Ščedrina v Petrohradě, sign. Raznojazyčnaja XVII Q 250), fol. 23a—23b. Rozpravu vydal Antonín Škarka ve studii *Komenského rozprava „O poezi české“ z leningradského sborníku*, Slezský sborník 53, 1955, s. 479—527, a nově ve VSK 7, Praha 1974, s. 107—117. Text transkribuji zde i dále podle své edice ve DJAK 4, Praha 1983, s. 157—170.

V pozdním listu Petru Montanovi z konce roku 1661, v němž Komenský podává bilanci své celoživotní literární práce, nepoužívá už termínu „perifráze“ nebo „parafráze“. Když zde píše o žalmových parafrázích Vavřince Benediktího z Nudožer, používá slova „concinnaverat“, tj. že Vavřinec Benediktí „upravil Davidovy žalmy ve verše rozličného rozměru, po vzoru Buchananově“. Po zprávě o zkáze tohoto díla v době drancování Prahy roku 1620 „concinnavit metricis psalmis aliquot“, tj. (píše Komenský) „přebásnil jsem několik žalmů časoměrným veršem“. Když pak vyjmenoval metra použitá k přebásnění určitých žalmů, podotýká: „Non absolvi omnia.“⁶

Poslední citovaná věta je jedním z důkazů, že žalmové parafráze Komenského zůstaly vskutku torzem a že neexistuje pokračování toho tisku, který končí po dvou sapfických slokách 64. žalmu kustodem 6 *Smlau-*, i když právě tento kustod by mohl napovídat o pokračování tisku na 65. straně parafrází 6. verše 64. žalmu a vůbec o pokračování tisku na dalších tiskových složkách (zde měla složka 8 listů) nám nedochovaných. Komenský své žalmové parafráze vytvořil ještě před odchodem z vlasti — někdy kolem roku 1626 — a vytisknout je dal až v Amsterodamu na počátku 60. let 17. století.⁷

V Žalmech Komenského⁸ můžeme zjistit určité typy parafráze, jak prokážou dva příklady. Nejdříve otisknu 42. žalm Kralické bible a poté Komenského žalmovou parafrázi tohoto žalmu:

Žalm 42

Jakož jelen řve, dychtě po tekutých vodách, tak duše má řve k tobě, ó Bože.

3. Žízň duše má Boha, Boha živého, a říká: Skoro-liž půjdu, a ukáží se před obličejem božím?
4. Slzy mé jsou mi místo chleba dnem i nocí, když mi říkájí každého dne: Kdež jest Bůh tvůj?
5. Na to pak když se rozpomínám, takměř duši svou, žalostě nad sebou, vylévám, že jsem chodíval v počtu velikém a ubírával jsem se s nimi do domu božského s hlasitým zpíváním, a díkyčiněním v zástupu plesajících.
6. Proč jsi smutná, duše má, a proč se kormoutíš? Posečkej na Boha, neboť ještě vynávatí jej budu, i hojně spasení tváří jeho.
7. Můj Bože, jak tesklí duše má! Protož se na tě rozpomínám v krajíně Jordánské a Hermonské, na hoře Mitsar.

⁶ Citace originálu i českého překladu *Epistuly ad Montanum* podle DJAK 1, Praha 1969, s. 22—23.

⁷ Podle starší hypotézy byly Žalmy vytištěny v bratrské tiskárně v Kralicích nad Oslavou; tuto hypotézu a vůbec názor o tisku Žalmů v některé domácí (tj. v Čechách nebo na Moravě) tiskárně po Bílé hoře zpochybnil Ivan Vávra ve stati, přínosné především z typografického hlediska, *Komenského časoměrné žalmy*, AJAK 20, 1961, s. 123—125.

⁸ Žalmy Komenského se nám dochovaly v unikátním tisku Národní knihovny v Praze pod sign. 54 E 130. Jejich úplné vydání přineslo až DJAK 4, Praha 1963, s. 213—290 (editoři Milan Kopecký a Antonín Škarka). Předtím publikoval A. Škarka 11 žalmových parafrází ve VSK 7, Praha 1974, s. 753—769 (na s. 807—808 uvádí starší odbornou literaturu). Zdenka Tichá zařadila do své antologie *Růže, kterouž smrt zavřela* (Praha 1970) pod jménem Komenského 6 žalmů (s. 455—473), avšak tyto skladby z Kanclionálu z r. 1659 nejsou dílem Komenského, nýbrž Jiřka Strejce.

8. Propast propastí se ozývá k hlučení trub tvých, všechna vinobití tvá a rozvodnění tvá na mne se svalila.
9. Avšak věřím, žeť mi udělí ve dne Hospodin milosrdenství svého, a v noci písníčka jeho se mnou bude, a modlitba má vstoupí k Bohu života mého.
10. Díím k Bohu silnému, skále mé: Pročež jsi zapomenul se nade mnou? Proč pro soužení od nepřítelů v smutku mám chodit?
11. Jako rána v kostech mých jest mi to, když mi utrhnají nepřátelé moji, říkajíce ke mně dne každého: Kdež jest Bůh tvůj?
12. Proč jsi smutná, duše má, a proč se kormoutíš ve mně? Posečkej na Boha, neboť ještě vyznávati jej budu, i hojně spasení tváří mé i Boha mého.

Žalm XLII
Elegiaco

- Jak jelen od lovců honěný se občerstviti žádá
vod tekutých pramenem, tak k Bohu má řve duše.
- (3) Žízni, ach žízni duše má Boha věčně živého,
říkajíc: „Ach brzo-liž spatřiti tvář jeho jest?“
- 5 (4) Dnem i nocí slzy mé místo chleba jsou mi, žalostně
když slyším nectné říkati: „Bůh kdeže tvůj?“
- (5) Nadto mi když na pamět předešlé v Bohu rozkoše mé jdou,
div že mi mé ve mně srdce nepukne hořem,
s plésáním hlasitým jak jsem do božského chodíval
chrámu, a to v velikém počtu božích ctitelů.
- 10 (6) Má duše, však přilíš se netrap! Počkej Boha svého!
Ještě budeš spasení hlásati tváře jeho.
- (7) Můj Bože, jak tesklí duše má, s pomocí že prodléváš!
Tak v krajinách že cizích bydleti dlouho musím.
- 15 (8) An k hlučení trub tvých co propast se propastí ozývá,
rozvodnění všech bíd kdyžto se na mne valí.
- (9) Doufám však, že mi Pán udělí své hojně milosti:
buď že kde ve dne chodím, neb noci stín mne kryje,
předce budou písníčky jeho mé předce kochání:
- 20 já v Bohu, svém životu, plésati předce budu.
- (10) Díím k Bohu, své skále: „Pročs tak nade mnou se zapomněl?
Tak-liž pak svadnouť v svém hoří věčně musím?“
- (11) Rána mi jest v kostech, nectných nepřátel utržka,
říkati tak že smějí rouhavě: „Bůh kdeže tvůj?“
- 25 (12) Má ty se však duše, nic netrap! Počkej Boha svého!
Ještě budeš spasení hlásati tváře jeho.

Srovnání kralické předlohy s přebásněním Komenského ukazuje především, že osnova předlohy je plně zachována, ostatně na verše Kralické bible Komenský odkazuje. Dále toto srovnání vede už na první pohled ke zjištění některých shod. Přesné převzetí slov „Můj Bože, jak tesklí duše má“ nacházíme u Komenského v 13. verši. Vysvětlit je lze tím, že vazba metricky přesně souhlasí s metrickým schématem elegického dvojverší. Aby schéma hexametry mohlo být naplněno, musil Komenský ve svém 5. verši provést přeskupení začátku 4. verše své předlohy „Slzy mé jsou mi místo chleba dnem i nocí“ a také v 15. verši přeskupení počátečních slov 8. kralického verše „Propast propastí se ozývá v hlučení trub tvých“. Předloha byla přizpůsobena i v několika dalších případech, a to také z důvodů metrických: Kdež jest Bůh tvůj? (4. a 11.

verš Kralické bible; dále jen Kr.) — Bůh kdeže tvůj? (6. a 24. verš Komenského; dále jen K.); Žízni duše má Boha, Boha živého (Kr. 3) — Žízni, ach žízni duše má Boha věčně živého (K. 3); Že jsem chodíval v počtu velikém a ubírával jsem se s nimi do domu božího (Kr. 5) — s plésáním hlasitým jak jsem do božího chodíval chrámu (K. 9—10); Propast propastí se ozývá (Kr. 8) — co propast se propastí ozývá (K. 15). Vyskytuje se i převzetí stejné větné vazby, ale s rozšířením nebo úpravou z důvodů metrických: Avšak věřím, žeť mi udělí ve dne Hospodin milosrdenství svého (Kr. 9) — Doufám však, žeť mi Pán udělí své hojně milosti (K. 17); Pročež jsi zapomenul se nade mnou? (Kr. 10) — Pročs tak nade mnou se zapomněl? (K. 21).

Velmi často nacházíme převzetí lexika předlohy jako stavebního kamene parafráze, což si ovšem v kontextu vyžádalo drobné změny morfologické a syntaktické: jelen; po tekutých vodách // vod tekutých; duše má řve // má řve duše; Žízni duše má Boha, Boha živého // K. převzal poněkud upraveně do 3. verše s náležitou dobovou vazbou (žízniiti někoho = žízniiti po někom); řká // řkajlc; řkají // řkati; jsem chodíval; v počtu velikém // v velikém počtu; s hlasitým zpíváním // s plésáním hlasitým; duše má // Má duše; spasení tváři jeho // spasení ... tváře jeho; rozvodnění; udělí; písnička jeho // písničky jeho; skále mé // své skále; rána v kostech mých jest mi // Rána mi jest v kostech; utrhať // utržka; nepřítel // nepřítel; řkajce // řkati; duše má // Má ... duše; Posečkej na Boha (Kr. 6 a 12) // Počkej Boha svého (K. 11 a 25); spasení tváři mé // spasení ... tváře jeho. — Komenský přebírá ze své předlohy náležavé otázky (viz jeho verše 4, 6, 21 a 22) i zvolání (v. 13) a ve dvou případech mění otázky ve zvolání: Proč jsi smutná, duše má, a proč se kormoutíš? (Kr. 6) — Má duše, však příliš se netrap! (K. 11); podobně: Proč jsi smutná, duše má, a proč se kormoutíš ve mně? (Kr. 12) — Má ty však duše, nic se netrap! (K. 25). — Jednou Komenský vypouští konkrétní místní označení, jistě pod tlakem veršové formy, protože tento jev není pro jeho parafráze typický: v krajně Jordánské a Hermonské a hoře Mitsar (Kr. 7) — v krajnách že cizích (K. 14).

Avšak Komenský přebíral ze své předlohy také umělecké obrazy a prostředky. Patří sem hned úvodní přirovnání z oboru loveckého nebo přirovnání tělesného utrpení k duševnímu: Jako rána v kostech mých jest mi to, když mi utrhať nepřítel moj! ... (Kr. 11) — Rána mi jest v kostech, necných nepřítel utržka ... (K. 23).

Komenského parafrázi 42. žalmu lze označit za typ těsné nebo věrné parafráze. Avšak mezi 64 parafrázemi Komenského najdeme i takové, v nichž je vztah parafráze k předloze poměrně volný. Jako příklad lze uvést 10. žalm:

Žalm 10

Proč, ó Hospodine, stojíš zdaleka? Proč se skrýváš v čas soužení?

2. Z pýchu zajisté bezbožník protivensví činí chudému. Ó by jati byli v zlych radách svých, kteréž vymýšlejí.
3. Neboť se honosí bezbožník v líbostech života svého, a lakomý sobě pochlebuje a Hospodina popouzí.
4. Bezbožník pro pýchu, kterouž na sobě prokazuje, nedbá na nic; všecka myšlení jeho taková jsou: Není Boha.

5. Dobře mu se daří na cestách jeho všelikého času; soudové tvoji vzdálení jsou od něho, i na všechny nepřátely své fouká.
6. Říkáje v srdci svém: Nepohnut se od národu až do pronárodu, nebo nebojím se zlého.
7. Ústa jeho plná jsou zlořečenství, i chytrosti a lsti; pod jazykem jeho trápení a starost.
8. Sedí v zálohách ve všech a v skrýších, aby zamordoval nevinného; očima svýma po chudém špehuje.
9. Číhá v skrytě jako lev v jeskyni své, číhá, aby pochytil chudého, uchvacujej jej a táhne pod sítku svou.
10. Přitírá se a schyluje, dokudž by nevpadlo v silné pazoury jeho shromáždění chudých.
11. Říká v srdci svém: Zapomenul jest Bůh silný; skryl tvář svou, nepohledí na to na věky.
12. Povstaniž, Hospodine Bože silný, vznes ruku svou, nezapomínej se nad chudými.
13. Proč má bezbožník Boha popouzeti, říkáje v srdci svém, že ty toho vyhledávati nebudeš?
14. Diváš se do času, nebo ty nátlak a bolest spatřuješ, abys jim odplatil rukou svou; na tebeť se spouští chudý, sirotku ty jsi spomocník.
15. Potřím rámě bezbožného, a vyhledávej nepravosti zlostného, tak aby neostál.
16. Hospodin jest králem věčných věkův, národové z země své hynou.
17. Žádost ponížených vyslycháš, Hospodine, utvrzuješ srdce jejich, ucha svého k nim nakloňuješ.
18. Abys soud učinil sirotku a souženému, tak aby jich nesužoval více člověk bídny a zemský.

Zalm X
Jambico jako IV

- Proč ó stojíš, milý Pane, ode mne vzdálený,
ode mne tvář proč odvracíš v čas mého souzení,
- (2) když tyran chudému pyšně všecko zlé činí?
Ó byt je spíš vlastní jejich postihla nepravost,
5 v radách, kteréž vymýšlejí, by zapletla jich se zlost!
- (3) Neb co již nevědí činit pro pýchy své hrdost.
Život lhostejně sám veda jiné do šíli pudí,
zboží hromadně sháněje mnohé jiné chudí.
- (4) Nic lidí se, nic Boha dokonce nestydí.
10 Ba nadto víc sobě z Boha nevažně smích strojí,
- (5) aniž se příhody jaké neb moci boží bojí,
dmýchnutím zkazít chtě všechny, kdož mu v čem sloní.
- (6) „Mně má (praví) klesnout nemůž nikdy věc, zlého já
nemám se báti proč“: protož hle jsou jeho plná
15 usta všech řečí pyšných. (7) Lsti, trápení mnohá
vymýšleje, (8) v skrytých sedí přetvárně zálohách,
zrakem pase listivým všudy: (9) v polích i též horách
jeskyně strojí co lev na zvěř, a doupatách.
- A tak lapá mnohé chudé do svých tuhých tenat,
20 (10) kteréž pazoury svými bez milosti zvykl trhat:
- (11) „Bůh podál stoji (praví) nemá kdy rettovat.“
(12) Protože, věčný Bože, nemlč, již aspoň ozvi se!
Vznes ó přemocně svou ruku, chudých a ujmi se,
- (13) vzteklec ať nemá v moc jich a tvého v šprym nebe.
25 (14) Vidíš, vidíš, co on činí, a křivdy spatřuješ,
časem to svým vše nahradíš, ač lhůty jim přeješ,

svých ochránce že jsi sám, tohoť neukryješ.
To rámež těch lidí litých potřeš a vyhledáš
zlostí jejich a za vše jim zaslouženou mzdu dáš,
vím: věků jsa Pán věčný tu čest nedílně máš.

30

[V tomto textu nejsou z technických důvodů vyznačeny obloučky pod slovy zapletla (v. 5), nevědí (v. 6), moci (v. 11), zvykl (v. 20); tímto grafickým znakem vázal Komenský v duchu časomíry výslovnost dvou slabtk.]

Jako v parafrázi 42. žalmu je i v parafrázi 10. žalmu zachována osnova kralické předlohy, je také respektována naléhavost otázek a zvolání, avšak v pravém slova smyslu větší doslovná převzetí zde nenajdeme. Jsou tu ovšem drobné slovní shody, i když není zachován kontext, např. Proč [...] stojíš (uvádím jen znění Kralické bible a číslo biblického verše — zde 1), v čas soužení (1), činí chudému (2), v zlých radách svých, kteréž vymýšlejí (2), Ústa (7), lstí (7), trápení (7), Sedí v zálohách (8), jako lev v jeskyni své (9), chudého (9), pazoury (10), Bůh (11), vznes ruku svou (12), chudými (12), spatřuješ (14), Potři rámež (15), vyhledávej (15), věků (16); kmenoslovně je upraveno „Z pychu“ (2) na „pyšně“.

Komenský se od své předlohy odlišuje amplifikací, tj. slovním rozšiřováním charakteristickým pro perifrázi, např. na všechny nepřátely své fouká (Kr. 5) — dmýchnutím zkazíť chtě všechny, kdož mu v čem sloní (K. 12), naopak Komenský vypouští závěr 10. žalmu, tj. neparafrazuje jeho verše 16 až 18. Z uměleckých prostředků je pozoruhodná dvojí náhrada slova předlohy (slovo „bezbožník“ graduje Komenský ve 3. verši na „tyran“, ve 24. verši je zaměňuje slovem „vzteklec“) a paronomázie „věků jsa Pán věčný“ (v. 30 — Komenský zde zřejmě využil 16. verše předlohy „Hospodin jest králem věčných věkův“), dále — podobně jako ve 42. žalmu — obraz z lovectví (16 až 20 — Komenský zde amplifikuje 8. až 10. verš předlohy) a lidový obrat „jiné do šlí pudí“ (7), který nemá oporu v předloze. Zmínky si ještě zasluhují přesahy Komenského: kdežto ve většině jeho žalmů je začátek parafráze žalmového verše také začátkem verše Komenského, zde tomu tak v několika případech není, a důsledkem toho jsou pak přesahy, jak dokazují verše 15, 16 a 17 skladby Komenského, uvnitř kterých začínají parafráze 7., 8. a 9. biblického verše.

Komenského 10. žalm je typem volné parafráze předlohy. Příčinu těsného nebo volného vztahu slovesného tvůrce k předloze je třeba hledat mj. ve formě, kterou si básník zvolil. To platí i pro Komenského; v prvním případě si k přebásnění zvolil elegické dvojverší, ve druhém trimetr. Metrický impuls obou forem je stejný, tj. střídání délky a krátkosti slabik, ale rozdíl je v počtu slok a v rýmu. A právě rým trimetru (tj. stejným rýmem jsou spojeny vždy tři verše, ovšem Komenský ve shodě s dobovou konvencí nahrazuje někdy rým asonancí) nutil autora k odklonu od předlohy a k větší míře samostatnosti, omezené zvukovou vázaností.

Dva typy parafráze Komenského jsou tedy realizovány v závislosti na zvolených veršových útvarech. Komenský ve svých Žalmech užívá šesti veršových útvarů, vesměs antických meter. Nejčastěji, dvaadvacet-

krát, použil elegického disticha, které sám nazývá elegiacum, elegiacské carmen, carmen elegiacum, mětrem elegiacským, elegiaco; tento útvar realizoval v žalmech č. 3, 6, 11, 12, 14, 15, 19 až 30, 34, 36 až 43, 46 až 49, 52, 53 (zde je pouze odkaz „Jako Žalm XIV“), 54 až 63. V devíti skladbách použil Komenský hexametru — v jeho terminologii kromě hexameter také heroico, carmen heroicum, carmine heroico, heroický verš, mětrem heroickým, heroickým mětrem — v žalmu 1, 2, 8, 16, 18, 32, 44 a 50. Dále se v jeho spise šestkrát nachází sapphická strofa, jím označovaná jako sapphicum, sapphico, sapphico carmine, carmen sapphicum, safické carmen, safické metrum a mětrem safickým, a to v žalmech 5, 17, 31, 45, 51, 64. Čtyřikrát Komenský použil jambického trimetru, ale nikoli v klasické podobě, neboť u něho jsou jambické pouze první dva verše (14slabičné), kdežto třetí je trochejský (13slabičný); tento útvar sám nazýval v titulu oněch čtyř žalmů, tj. č. 4, 10, 13, 33, termíny jambice, jambico tricolo a mětrem jambickým. Konečně toliko jednou se mezi žalmovými parafrázemi Komenského objevuje falécký verš čili hendecasyllabon, v jeho terminologii phalaecio — č. 7, a jambický tetrametr čili lambi tetrastrophí nebo lambi tetracoli, u Komenského jambico tetracolo — č. 9. — Pokud jde o vztah Komenského textu k předloze, je těsnější v elegických distichích než v jiných veršových útvarech.

Kromě souboru 64 žalmů nacházíme žalmové parafráze i ve dvou jiných spisech Komenského: do předavků svých Dvěří jazyků odevřených (1633) zařadil čtyři žalmy (č. 8, 24, 14 a 4) a v předavcích ke Catonovým dvojveršovým Mravným poučováním (1662; tisk z tohoto roku se nám nedochoval, známe jej však z Rosovy edice z roku 1670) otiskl ukázky z deseti žalmů a žalm č. 11 v úplnosti. Poznámka Komenského předcházející otisku čtyř žalmů v lešenském vydání Dvěří z roku 1633 skýtá oporu pro určení doby jejich vzniku: „Aby pozustávající stráněčky nezustaly prázdné, vidělo se dva neb tři žalmy z těch kolikas před sedmi lety od nás mětrem poétským složených připojiti: na příklad zatím a průbu, zdali by se čeština dosti milostně do métrů pojímati nedala, kdyby na to snažnost vynaložiti někomu k mysli bylo.“ — Zároveň lze z této poznámky vyčíst, že za prvé některé žalmové parafráze tehdy, tj. kolem roku 1626, byly napsány, nikoli také už vytištěny a že za druhé nemohly být ještě napsány všechny žalmové parafráze, které dnes známe. Ostatně k otázce rozsahu Komenského produkce v této oblasti v 20. letech přináší zajímavé svědectví List Petru Montanovi z roku 1661. V něm Komenský vyjmenovává taxativně 26 svých žalmových parafrází a uvádí zároveň příslušný metrický útvar, v němž byly realizovány. Kromě šesti útvarů, které jsme zaznamenali výše, zmiňuje se ještě o verši trochejském („trochaico“), v němž prý byly přebásněny žalmy č. 100, 117 a 150.⁹ A v tom právě tkví záhada: Komenský zde uvádí tři žalmy — a předtím ještě žalm č. 94 složený sapphickým veršem —, které se nám v souboru žalmů nedochovaly. Přesto z nich známe parafrázi dvouveršového žalmu č. 117, a to z literárněteoretického pojednání O poezi české, kde však Komenskému jako forma neposloužil „carmen trochaicum“, nýbrž elegické distichon:

⁹ Viz *Epistula ad Montanum*, DJAK 1, Praha 1969, s. 22.

Hospodina všeliký chval národe, chval Boha svého,
ó spolu jej všickní vždycky velebte lidé.
Neb s velikou jeho aj rozšířena pravda milostí
nad námi po všechny jest věky, hallelujah.¹⁰

Jak lze vysvětlit záhadu čtyř Komenským citovaných žalmů? Tři z nich, tj. č. 94, 100 a 150, se nám buď nedochovaly, nebo Komenskému při psaní uvedeného Listu téměř 40 let po práci na žalmech selhala paměť. Pokud jde o krátký žalm 117, také zde se mohl Komenský zmýlit nebo k omylu došlo chybným čtením jeho rukopisu v tiskárně, avšak nejbližší pravdě je patrně domněnka, že Komenský přebásnil žalm 117 ve dvou metrických útvarech, přičemž trochejská parafráze se nám nedochovala.

Citovaná čtyřveršová parafráze žalmu č. 117 patří do skupiny těsných parafrází, majících mezi Žalmy Komenského převahu, avšak zde jde o parafrázi téměř věrnou, neboť tu Komenský využil skoro všeho lexika své kralické předlohy: Chvalte Hospodina všickní národové, velebtež ho všickní lidé. 2. Neboť jest rozšířeno nad námi milosrdenství jeho, a pravda Hospodinova na věky. Halelu Jah.

Nabízí se otázka, zda intenzita vztahu Komenského parafrází k biblickým předlohám nebyla určována jeho zřetelem k hudební či písňové realizaci jeho parafrází. V několika případech totiž Komenský stanovil nápěvy svých žalmových parafrází. Podle nápěvu písně „Když Alžběta“ se mohou zpívat, jak upozorňuje Komenský, Žalmy 4, 10, 13 a 33; na nápěv písně „Chvály radostné“ odkazuje sice jen u Žalmu 5 a 31, ale bylo by možné podle něho zpívat také všechny ostatní žalmy přebásněné v sapfické strofě, tj. Žalm 17, 45, 51 a 64; na nápěv písně „Aj, jak jest to milé“ lze zpívat parafrázi Žalmu 7 a podle nápěvu písně „Kristus v jednotu“ Žalm 9.¹¹ Avšak tyto nápěvy nemohly určovat míru závislosti parafrází na kralických žalmech, neboť primární byl text parafráze a sekundární byla teprve její forma, pro kterou Komenský vyhledal ve starší hymnografii vhodný nápěv, a to nikoli pro všechny parafráze, nýbrž pouze asi pro pětinu. Žalmové parafráze Komenského byly především určeny k četbě a k přednesu (tj. jako recitace v pravém slova smyslu, nebo jako recitace psalmodická) a teprve v některých případech také ke zpěvu.

Určujícím faktorem pro míru závislosti Komenského parafrází na předloze byl především zvolený časoměrný prozodický systém a jeho veršové a strofické útvary a dále snaha po aktualizaci tematiky vlivem dobových společenských událostí a osobních stavů a zkušeností. I když tlak biblického textu byl značný a velká byla i úcta Komenského k němu, což se projevovalo převzetím jeho patosu a místy také doslovným využitím textu předlohy, přece Komenský vytvořil množství originálních tropů a figur i jiných uměleckých prostředků (např. intonačních a libozvučných), jimiž osvěžuje básnický slovník i větnou stavbu a obohacuje

¹⁰ Tzv. leningradský sborník, fol. 21b—22a.

¹¹ Odkazové značky Komenským uváděné se shodují jenom s oběma posledními předbělohorskými kancionály, Písněmi duchovními evanjelistskými z r. 1615 a 1618; Knihopis č. 12.871 a 12.872.

českou poezii. Zařadil se tak důstojně do linie našich předních tvůrců „žalmického písemnictví“, kterou lze sledovat od humanismu přes baroko až do současnosti.¹² Na jejím počátku stojí utrakvista Mikuláš Konáč z Hodiškova, který roku 1507 uvedl do češtiny Petrarkovu latinskou parafrázi sedmi kajfících žalmů¹³ a o sedm let později Savonarolovu také latinskou parafrázi IV. (tj. 50.) žalmu ze sedmi žalmů kajfících.¹⁴ Po něm se tvorba ovlivněná žalmy bohatě rozvinula zvláště v jednotě bratrské. Vedle překladatelů starozákonních žalmů, jako byli Jan Blahoslav, Matěj Červenka, Jan Vorličný a člen kralické překladatelské družiny (pravděpodobně Izaiáš Cibulka), vyrostl zde znamenitý parafrázista Jiřík Strejc. Jeho básnického souboru, vydaného poprvé r. 1587 s názvem Žalmové neb Zpěvové sv. Davida, si Komenský velmi cenil jako též parafrází Vavřince Benedikta Nudožerského. Tato tvorba vrcholí časoměrnými parafrázemi žalmů J. A. Komenského, které se po Šafaříkově nálezu jejich unikátního výtisku začlenily do literatury počátku druhé poloviny 19. století. Objevitelovo přesvědčení o autorství V. Benedikta Nudožerského (ČČM 1855) opravil Josef Jireček, jehož edice Časoměrné překlady Žalmův Br. Jana Amosa Komenského, pak Br. Jana Blahoslava, kn. Matouše Philonoma Benešovského a M. Vavřince Benedikta Nudožerského spojila příslušné parafráze se skutečným tvůrcem — Komenským. Edice vyšla téhož roku (1861) jako druhé vydání Erbenovy Kytice, obsahující v oddílu Písní Ohlas žalmu 45 a Ohlas žalmu 140. Komenský se tak dostal do soutěže s jinou dobou i poetikou, přesto vyšel ze srovnání vítězně: „staré“ parafráze Komenského předčí „nové“ Erbenovy¹⁵ jak rozsahově, tak obsahově a ideologicky, neboť Erben žalmovou poezii postavil — i když pod úředním nátlakem — do služeb oficiální politiky. „Žalmické písemnictví“ tu mění svůj charakter a poté do něho nové prvky přinášejí Žalmy Karla Hlaváčka z roku 1898,¹⁶ které už do zkoumané oblasti patří spíše svou terminologií než svou ideovou a uměleckou podstatou.

Své umění parafrázovat neosvědčil Komenský pouze na žalmické poezii časoměrné, ale též na lyrické poezii sylabické. Patří sem nemalý počet písní jeho amsterodamského kancionálu. Zaměřím se aspoň na parafrázi biblické Písně písní (tzv. Písně Šalomounovy), kde Komenský prokázal i vyvinutý smysl pro účinný dialog v nesyžetovém útvaru.

Z osmi kapitol Písně písní vytvořil Komenský osm romlounání o celkem 452 verších. Přidrží se sice textu Kralické bible, ale dává mu novou formu čtyřveršových slok s osmislabičnými verši sdruženě rýmova-

¹² K problematice Žalmů Komenského a jejich postavení v této oblasti české literatury viz Stanislav Souček, *Komenský a Bible kralická*, in: Bible a český národ, Brno 1935, s. 99, a Antonín Škarka v předmluvě k VSK 7, Praha 1974, s. 77–82. — Srov. též J. B. Čapek, *K žalmové poezii reformatičních humanistů*, AJAK 14, 1937, s. 88–112.

¹³ Jde o parafrázi žalmů č. 6, 31, 37, 50, 101, 129 a 142; viz Milan Kopecký, *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*, Praha 1982, s. 36–39.

¹⁴ *Ibid.* s. 39–41.

¹⁵ K termínu „ohlas“ poznamenávám, že teoreticky by mělo jít o tvořivější vztah k předloze než v parafrázi, avšak prakticky jsou Erbenovy „ohlasy“ parafrázemi.

¹⁶ Torzo Hlaváčkovy básnické sbírky bylo vydáno A. Hartlem až r. 1934; srov. předmluvu Jana Mukařovského k této edici a stať Bedřicha Václavka *Moderní žalmista*, cit. sb. Bible a český národ, s. 117–121.

nými. Text rozčleňuje do replik Církve a Krista (Rozmlouvání I až IV), Církve, Krista a družiček (R. V.), družiček, Církve, ženicha a Krista (R. VI), ženicha a nevěsty (R. VII), nevěsty, družiček, Krista a Církve (R. VIII).

Pro ilustraci uvedu několik poznámek k „Rozmlouvání VI. Z kap. 6“. Začíná úvodní čtyřveršovou promluvou družiček, kterou však Komenský nepřevzal ze 6. kapitoly Písňe písní, ale z posledního (17.) verše předchozí (5.) kapitoly. Pak následují po sobě dvousloková promluva Církve podle 1. a 2. verše 6. kapitoly, pětisloková promluva ženichova podle 3. až 8. verše, opět čtyřveršová promluva družiček podle 9. verše a konečně třísloková promluva Kristova podle 10. až 12. verše:

Amsterodamský kanconál

Bible kralická

(Kristus)

10. Do zahrady, hle, sem přišel,
zda bych ovoce své našel;
a víno mé zdali kvete
neb vinné jablko zrnaté. (10)

11. A když nic ještě nebylo,
se srdci mému zachtělo
na vůz vsednouť a národům
v známost se dát, veda v svůj dům. (11)

12. Avšak navrať se, ó Sulamít,
navrať, navrať, tu máš, hle, mít
tu slávu svou dřevní zase,
poď, vojsko mé, vystup, stkvěj se! (12)

10. Do zahrady vypravené sstoupila sem,
abych spatřila ovoce při údolí,
abych viděla, kvete-li vinný kmen
a pučí-li se jabloně zrnaté.

11. Nevzděla sem, a žádost
má ponukla mne na vůz
přednějších z lidu mého.

12. Navrať se, navrať, ó Sulamitská,
navrať se, navrať, ať na tě patříme.
Co uzříte na Sulamitské?
Jako zástup vojenský.¹⁷

Komenský především změnil lyrický subjekt ze ženského na mužský, tj. z Církve na Krista (původně šlo ovšem o světský milenecký vztah v lyrice jednoznačně erotické): v bibli na citovaném místě promlouvá ženský subjekt (v. 10—11) a poté následuje naléhavá výzva kolektivitu (v. 12), kdežto Komenský z těchto tří veršů vytvořil Kristovu promluvu s toužebnou invokací. Tam, kde předloha poskytovala Komenskému dost slovního materiálu, neodchyluje se celkem od ní (viz v první citované sloce), kde však bylo třeba text rozvést nejen se zřetelem ke kratší pasáži předlohy, ale i s ohledem na zvolenou veršovou formu, tam Komenský pracuje metodou amplifikace, doporučovanou soudobými i staršími poetikami (jako ve druhé citované sloce nebo v posledním dvojverší). Přitom přejímá výrazné umělecké prostředky své předlohy, např. epizeuxis „navrať se, navrať“, a vytváří nové, např. důtklivá gradující vybidnutí v posledním verši.

V porovnání se žalmovými parafrázemi se tu navíc vyskytuje promyšlené uplatnění dialogu,¹⁸ ale metoda parafráze se nezměnila, je tedy v sylabickém veršovém útvaru stejná jako v útvaru časoměrném.

¹⁷ Jan Amos Komenský, *Duchovní písně*, Praha 1952, s. 100—101; text Bible kralické je citován podle 3. dílu Šestidítky z r. 1582, s. 231a—231b.

¹⁸ Viz Milan Kopecký, *Dialog J. A. Komenského*, *Studia Comeniana et historica* 13, 1983, č. 28, s. 43—51.